

AZ ANTISZEMITA ELŐÍTÉLETEKRŐL A MAI MAGYARORSZÁGON

NAGY Péter Tibor

OFI, Wesley János Lelkészképző Főiskola
H-1086 Budapest, Dankó u. 9-11.; e-mail nagy.peter.tibor@ella.hu

Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Budapest: PolgART, 2005.

Anélkül, hogy piaci információkkal rendelkeznék, megkockáztatok egy feltevést: azt hogy Kovács András könyvét sokan veszik majd. Sokan lesznek az olvasók, s jó-részüik nem szociológus lesz.

Mínt hogy nem feltételezhető, hogy az empirikus szociológia kérdései – legalábbis ha nem népszerűsítő könyvről van szó, s ez esetben nem arról – lényegesen több embert mozgatnának meg, mint a biológiai tudomány, a történettudomány vagy a műszaki tudományok kérdései, kénytelenek vagyunk feltenni a kérdést: miért?

Az egyik nyilvánvaló magyarázat, hogy mondjuk a UFO-kkal kapcsolatos paranoid elképzelésekkel ellentétben a magyar antiszemitizmus (legalábbis részben) valódi, hús vér emberek ellen irányul, sokan érezhetik találva magukat – s ahogy, ha máshonnan nem Kovács András egyik korábbi könyvéből, a mai magyar zsidóság társadalmát oly kiválóan leíróból tudhatjuk, a hazai zsidóság elsöprő többségében iskolázott emberekből áll, az iskolázott emberek pedig inkább hajlamosak az ellenük irányuló előítéletek kognitív reflektálására, megvitatására, mint az átlagosan kevésbé iskolázottak.

De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy mindannyian tudjuk: „fontos dologról van szó”. Persze van még néhány hasonlóképpen „fontos dolog”, akár filozófiai, akár szociológiai, akár történeti témák, melyek „emberi lényegünk” legmélyebb rétegeit érintik: mégsem vesszük kézbe az erre vonatkozó szakkönyveket. Tehát a „fontosság” tudata kiegészül még egy *társadalmi tudással*, mely arra késztet sokakat, hogy erről olvassanak: azzal, hogy az antiszemita diskurzusban elfoglalt hely a szimbolikus térben erősebben pozicionál bárkit, mint szinte bármely másféle értékválasztás – hétköznapi példával élve nem szorul különösebb indoklásra, hogyha az ember *más* pártokra szavazó, *más* írókat kedvelő, a transzcendenciához való viszonyban *más* helyet elfoglaló új ismerőst mutat be baráti körének – de az általam ismert értelmiségi társaságokban legalábbis erősen szokatlan, ha váratlanul megjelenik egy antiszemita hang – s ha jól sejtem, a másik oldalon is szokatlan lehet, ha váratlanul megjelenik a zsidózás elleni markáns tiltakozás, az antiszemitizmus (azaz egy konkrét kérdésben a szóban forgó személy vagy jelenség zsidó vagy nem zsidó mivolta iránti közömbösség) netán filoszemitizmus világos jelrendszere. Ez a szimbolikus súly, persze a kevésbé iskolázott társadalmi rétegekben, sőt a társadalomtudományi ill. humán szférától való távol-

ság függvényében a diplomás csoportokban is jóval kisebb – s talán ez, a különböző értelmiségi csoportok eltérő antiszemitizmus-percepciója, antiszemitizmus-tolerálása lehetne egy következő Kovács könyv témája...

Egy harmadik ok, hogy az antiszemitizmus kérdésköre kifejezetten interdiszciplináris probléma, mely – már szakmai okoknál fogva is több társadalomtudomány érdeklőit vonzhatja. A történelmi uralkodó osztályok és a zsidók viszonya a magyar modernizáció fontos kérdés a történész számára, a zsidók tanulmányi kiválósága és a numerus clausus az oktatástörténész egyik fontos témája, a népi urbánus ellentét az irodalomkutatók egyik nagy témája, ahogy az antiszemita előítéletesség a pszichológusé, az antiszemita beszéd tilalma kontra szólásszabadság dichotómia a jogtudósé, az antiszemitizmus és antijudaizmus homouzionitása vagy homoiuzionitása a teológusé, de szakmai értelemben a könyv olvasói között a helyük a politológusoknak, vagy néprajztudósoknak is. A hagyományos elnevezésű tudományágak sorát még kiegészíthetjük olyan fiatal tudományok képviselőivel, mint a tranzitológusok. A szovjetológia fontos eleme volt a Vlagyivosztok és Záhony között érvényes rendszer aktív antiszemitizmusa és még aktívabb anticionizmusa – de a magyar változattal foglalkozók azért e kérdéseket sosem állíthatták a rendszerleírás középpontjába – Kovács azon korábbi tanulmányai melyek a Kádár rendszer ideológiai politikai struktúrájával foglalkoztak (ezek közül kiemelkedik a kiegyezés-historiográfia még szamizdatban megjelent politikai értelmezése, illetve a zsidókérdés 1945 és 1980 közötti szerepének Párizsban megjelent leírása) sem tették ezt – a tranzitológusok viszont már az 1988 utáni politikai tér egyik legfontosabb osztóvonalát ismerhetik fel az antiszemitizmusban, melynek kiterjedtsége és mértéke ugyan nem éri el pl. az oroszországit, de a magyar antiszemitizmus legjellegzetesebb szövegeit nagyobb piaci kockázat nélkül lehetne oroszra is fordítani...

Kovács András könyve, mely terjedelmének kétharmadában az empirikus szociológiai módszereit követi, első harmadában reflektál erre az interdiszciplináris igényre. A szélesebb olvasóközönség, (tehát az empirikus szociológusokon kívül mindenki) számára vélhetőleg ez a fontosabb olvasnivaló – praktikusán úgy gondolom, hogy legkülönbözőbb szakokon ezt a részt kellene kötelező olvasmánnyá tenni. Azaz: a szociológiát tanulók elsősorú többsége – azaz a nem szociológia szakosok – számára is.

Kovács először is meggyőzően mutat rá, „hogy az áldozatok száma, az áldozatok körének meghatározása, az üldöztetés célja, a történelmi helyszíne és módszerei együtt teszik egyedülálló történelmi jelenséggé” a Soá-t – mellyel tulajdonképpen kivesszi az érvelési lehetőséget azok kezéből, akik más népi történetek, más bűnök ismeretében akarják relativizálni a Holokausztot. (Itt kell jelezni, hogy kicsit hiányoltam, hogy Kovács nem tért ki a Holokauszt-oktatás nagy mozgalmának egyik fontos vitájára: arra, hogy a Holokausztról szóló tanítás beleoldható-beleoldandó-e a „kisebbségekkel szembeni toleranciára nevelés” általános kérdéskörébe...Sietek leszögezni, hogy szerintem nem. A Holokauszt-oktatás egyfelől az erkölcsi katarzis problémája: szüleink-nagyszüleink elkövetett bűneire, cinkos hallgatására, vagy elővigyázatlan vakságára, vagy (a *Sorstalanság* kulcsmondatával szólva) a „mindig léptünk egyet” belenyugvására – ha ilyen méretű következményekhez vezetett – nem valamilyen másodlagos cél – pl. kisebbségellenesség leküzdése – céljából kell emlékeznünk, hanem – további hasznosítást nem igénylő erkölcsi okoknál fogva, s Magyarországon legalábbis valamiféle „nemzeti emlékezet” megfontolásból is: hiszen – talán a tatárokat

leszámítva – soha senki nem kísérelte meg minden huszadik magyar elpusztítását, s főleg még soha (s itt beleértve a Konstantinápolyt, Bécsnek hódoló apparátusrészeket is) nem fordult elő, hogy ehhez magyar államapparátus nyújtott volna segédkezet. Másfelől a Holokauszt oktatás a *megértés tudománya*: annak megértéséé, hogy mely társadalmi struktúrák, mely eszmeáramlatok, mely politikai mechanizmusok, mely nemzetközi preferenciák vezettek a Holokauszthoz. Lehetséges, hogy vannak olyan távoli pontjai a Földnek, ahol ezek az ideológiák a keresztény antiszemitizmus és antijudaizmus, a nacionalizmus, a gazdasági protekcionizmus már nem élő veszedelmek – ezek számára tán a Holokauszt csak per analogiam érdekes – de Közép-Európában, sőt Nyugat Európában egyelőre ezeknek éledése és nem elcsitulása tapasztalható – mint erről egyébként Kovács közelmúltban megjelent a *Zsidók és Európa* című tanulmányában oly meggyőzően ír is.

Kovács igen jól válogatott szakirodalmi bázison tekinti át az antiszemitizmus történeti folytonosságára utaló nemzetközi szakirodalmat, mely – legalábbis ilyen összefogott terjedelemben ma úgy vélem Kovács áttekintéséből ismerhető meg legjobban. Saját véleményét abban összegzi, hogy a folytonosság elsősorban a személyes előítéletességben, illetve az antiszemita nyelv és kultúra továbbélésében mutatható ki. Ezzel az állásponttal némiképp vitatkozni szeretnék. Úgy vélem ugyanis: bármennyire új társadalmi körülményei vannak az egyes antiszemitizmus-típusoknak, mivel Magyarországon összetorlódtak az egyes társadalmi rendszerek a prekapitalizmus, a kapitalizmus, sőt a posztkapitalizmus évtizedei is – egy félbemaradt polgárosodás minden következményével –, egymásra épül az egyes társadalmi rendszerekre jellemző, eltérő okú antiszemitizmus is (felekezeti, tökkeellenes, liberalizmussellenes, szocializmussellenes – meghatározott funkciókat gyűlölő vagy éppen azokat elirigylő és megszerezni igyekvő antiszemitizmus-típus –).

Megjegyzem ezt a torlódási interpretációt alátámasztva látom a Kovács könyv empirikus részében, mely az archaikus és modern antiszemitizmusok eltérő társadalmi mintázatáról szól.

Mint jeleztem a nemzetközi történeti szakirodalom összefoglalását kiválóan tartom – hasonlóképpen szívesen olvastam volna a magyarországi antiszemitizmus-történet empirikusan megragadható adatairól is valamiféle áttekintést – a magyar történeti szociológiai kutatások ilyen értelemben Kovács jelenlegi könyve közvetlen előzményeül is szolgálhatnak, hiszen a vegyes házasságok alakulása, az iskola, a társas élet különféle helyszíneinek zsidókat befogadó/zsidókat kirekesztő mivolta társadalmi-csoport specifikusan, tehát nem eszmetörténész, hanem szociológus számára is fogyaszthatóan képes leírni e jelenséget, utalnék itt Karády Viktor sokirányú munkásságára.

Mivel Kovács nem a tényleges struktúrák, csak az antiszemita beszédelemek kontinuitásában hisz az empirikus rész kérdései nem is terjednek ki a Holokausztot megelőző zsidó-nem zsidó közös múlt történeti ismeretének vizsgálatára (a későbbi történelemből egyetlen kivétel az AVH zsidó jellegével kapcsolatos történelmi tudat vizsgálata) így nem tudjuk meg, hogy a történelmi köztudatban mennyire van benne a tény, hogy az 1945 előtti magyar sajtó, a magyar ipar, a magyar baloldal, a magyar liberalizmus fontos társadalomtörténeti sajátossága volt a zsidók abszolút és relatív felülreprezentációja (lásd erről is Karády Viktor munkásságát), s mennyire csak az értelmiségi jobboldal nyelvhasználatából értesül arról nemzetünk erre fogékony része,

hogy a liberálisokban, baloldaliakban, újságírókban és tőkésekben egyaránt zsidót „kell” látnia. (A mai magyar antiszemita e vonatkozásban sokkal ideológiavezéreltebb, mint nagyapái: a nagyapák még támaszkodhattak a nagyszülők vallásának államigazgatási megragadhatóságára, a mai antiszemiták már csak arra támaszkodhatnak, hogy mely foglalkozások és politikai nézetek követőit kell zsidónak, vagy ha ez végképp nem megy – ahogy Csoóri Sándor ezt felismerte –, zsidók által asszimiláltak tartani...)

Míg a történeti részben vannak hiányérzeteink, egészen kiváló a zsidóellenesség pszichológiai magyarázatainak összefoglalása, s a szétágazó elméletek megértést könnyítő csoportosítása. Ezeket a versengő elméleteket a szerző már maradéktalanul felhasználja, bizonyos értelemben empirikusan teszteli, amikor majd az empirikus részben frusztrációt, anómiát és előítéletességet (antiszemitizmustól függetlenül) megmérve erős összefüggést mutat be e személyiségjegyek és a manifeszt illetve látni antiszemitizmus között. A csoportjelenségekről szóló magyarázatoknak külön fejezetet szentel.

A könyv legfontosabb tanulságát előre jelzi az a fejezet, mely meghatározóan német részletkutatásokra támaszkodva mutatja be, hogy a tradicionális modernizációellenesség illetve a modernizáció válságából következő kiábrándulás értelmiségi ideológusok szorgalmas aprómunkájával vált politikai antiszemitizmussá, azaz: sem a modernitás objektív válsága nélkül sincs tömeges politikai antiszemitizmus, sem tudatos antiszemita elittevékenység nélkül nincsen tömeges politikai antiszemitizmus.

Híven ehhez a tézishez a következő fejezetben Kovács bemutatja a rendszerváltás utáni magyar antiszemita diskurzust, a politikai antiszemitizmust, melyet értelmiségi csoportok teremtettek meg. Viszonylag szűkebben szól a politikai élet peremén tapasztalható szélsőséges antiszemitizmusról, melyet a teljes elszigeteltségből egyetlen intézmény emelt ki, tudniillik, a domonkos rend (Nem álljuk meg, hogy fel ne idézzük a történetet: a nyilas gyűlésen felszólaló volt domonkosrendi főszerkesztő, szerint zsidókat jogos önvédelemből deportálták, a domonkosok magyarországi tartományfőnöke pedig odanyilatkozott, hogy a nyilas rendszer csak a zsidók túlhatalmára adott természetes reakció volt – igaz, a püspöki kar később elhatárolódott tőle...)

Sokkal bővebben elemzi a centrum antiszemitizmus diskurzusát, mely Csurka és Csoóri nevezetes cikkeihez kapcsolódik. Kifejezetten mesteri annak bemutatása, hogy a Holokauszt elítélésével hogyan támasztja alá, s hitelesíti Csurka a saját antiszemitizmusát. Még beljebb haladva centrumba, Kovács nem manifeszt antiszemitizmust, hanem identitáspolitikai vitákat lát, sőt ki is jelenti, hogy „Antall és Jeszenszky érvelése mögött nem volt leplezett antiszemita üzenet”. Noha a szerző kétségtelenül hoz az antiszemitizmust elítélő Antall idézeteket: ezt az álláspontját nem tudom elfogadni. Antall és Jeszenszky itt idézett megnyilatkozásait (a zsidótörvényeket Trianonnal mintegy mentegetőket) könnyedén besorolhatjuk a Holokauszt-relativizmus kérdéskörébe (persze azzal a megszorító megjegyzéssel, hogy e relativizmust nevezett politikusok nem a Holokauszttal kapcsolatban, hanem a Holokauszthoz vezető úttal kapcsolatban gyakorolták.) Arra a közismert jelenségre („írói munkásság”), hogy Antall József Csurka Istvántól egészen addig nem határolódott el, amíg őt magát – mint párt és állami vezetőt – meg nem támadta, tökéletesen alkalmazhatjuk azt a Kovács korábbi könyvében bevezetett permisszív antiszemita jelzöt, mely az antiszemitizmus tolerálását, szövetségi körben való megtűrését jelenti. Illetve, talán egyféléképpen el

tudom fogadni Kovács állítását, amennyiben úgy értené, hogy azért nincs „antiszemita üzenet” – mert antiszemitizmus ugyan van a nevezett politikusok fejében és viselkedésében, de nincsen „üzenete”, azaz nem tudatosan, s nem újabb rétegek meghódítása céljából használják az antiszemita toposzokat, hanem mintegy „elszólják” magukat...

Tekintettel az antiszemita jelző súlyosan kompromittáló voltára tulajdonképpen értem, hogy a szerző a magyar társadalom közel fele által vélhetőleg nagyra becsült néhai miniszterelnökkel szemben nem kívánja a kifejezés alkalmazását. A „nem antiszemita” jelző használatát azonban igen problematikusnak érzem, tekintettel arra, hogy az arisztoteliánus nyelvhasználatban a *nem* szócska mindenképpen az utána következő jelzővel diametrálisan szembenálló álláspontot jelöl, melyről ez esetben a legkevésbé sincsen szó. Antall esetében az antiszemita jelzőtől való tartózkodás speciális motívuma lehetett régebben az idősebb Antall József személye köré fonódó történeti narratíva is, mióta viszont – Majsai Tamás publikálta azt az id. Antall levelet, mely a lengyel menekülteket támogató társadalmi mozgalom arisztokrata vezetőnjét figyelmezteti, hogy nehogy véletlenül lengyel zsidókra is pazarolja a magyar társadalom szolidaritását – eme dicsfény tán egy kissé megkopott. Minden Antall idézet ellenére tudjuk, hogy az Antall-kormány idején született meg a Holokauszt áldozatokkal szemben súlyosan diszkriminatív kárpótlási törvény, Antall használta – magyar miniszterelnökként – a „ti halottaitok” és a „mi halottaink” kifejezéspárt – Jeszenszky pedig – Kovács által idézett 1991-s megszólalása után – az 1994-s Holokauszt emlékkonferencián Komoróczy Géza *helyett* kapott szót a konferencia elnökségétől – hogy „a zsidó” áldozatok mellett „a magyar” áldozatokról beszélhessen. ...Úgy gondolom tudományos értekezésben semmi okunk nincs hallgatni a magyar jobboldal főáramának antiszemitizmusáról, még ha egy pillanatig sem gondoljuk, hogy e politikusok gondolatvilágának centrális vagy meghatározó eleme lenne az antiszemitizmus, mint ahogy azt sem, hogy ez az antiszemitizmus diszkriminációs szándékban nyilvánulna meg, vagy politikai eszközként szolgálna.

Teljes egyetértéssel tudom támogatni Kovács elemzését arról, hogy „a diskurzuskörök” – sajátos „láncot” alkotnak: az egyik „beszélő” által már egyetértésről nem biztosított, de tolerálható „beszélő” egyetértésével nem támogatja, de elfogadja a következő beszélőt, aki hasonlóképpen jár el a következővel kapcsolatban. Ez a jelenség valószínűleg minden diskurzus sajátja, a különbség talán ott van, hogy hol szakad meg a lánc. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a mai német jobboldaltól sem idegen a két háború közötti német történelem meghódításának célja – a történészvitában Nolte *A fasizmus korszaka* című korábbi (1963-as) könyve besorakozott a Kohl kancellár történelmi tanácsadója, Stürmer által vezényelt akcióba, mely a német történelem narratíváját el akarta kobozni a „térdet hajtó” Willy Brandt utódaitól. De az Oderán túl a diskurzuskörök láncá meg is tud szakadni: amikor a közelmúltban Nolte már David Irvinget kezdett idézni, s a német szélsőjobboldallal egy platformra kerülni, Kohl, ill. Merkel egyértelműen elhatárolódtak tőle. A lánc megszakadására Magyarországon valahogy ritkábban kerül sor, s néha még sor sem kerül...

A kötet és a disszertáció empirikus kétharmada több nagy kutatásra támaszkodva mutatja be a kilencvenes évek közepének, illetve a kétezres évek elejének antiszemita előítéletességét, illetve külön is a Holokauszt-tagadásra való hajlamot. Ez az empiria *nem a hagyományos közvéleménykutatások logikájával készült*, azaz nem azzal a logikával, hogy az attitűdöket keresztátlába állítja a társadalmi változókkal, s ebből von

le következtetéseket egyes csoportokra nézve: ellenkezőleg vannak bizonyos elméletileg megalapozott elvárásai, hipotézisei, s mind az attitűdöket vizsgáló kérdéseket, mind a megvizsgált csoportokat úgy alakítja ki, hogy ezeket igazolni, illetve cáfolni tudja.

A kutatások bizonyos idősort is alkotnak, aminek alapján az antiszemitizmus változásáról is alkothatunk bizonyos képet. 1995-ben a 28-35%-nyi antiszemita között felülreprezentáltak a budapestiek. Az idősebbekre és iskolázatlanabbakra erősebben jellemző xenofobia egyik megnyilvánulása a zsidóellenesség. A társadalmi erőforrásokkal való ellátottság hiánya pedig anómiát okoz, melyhez szintén valószínűsíthetően kapcsolódik antiszemitizmus. Az anómia és konzervativizmus együtt pedig szélsőséges antiszemitizmus irányába hat, a vallásos-konzervativizmus anómiával együtt valószínűsítette az antiszemitizmust, s körükből jött a társadalom 1%-ára kiterjedő csoport is, akinél az antiszemitizmus politikai jelentéssel bírt. Kovács bemutatja, hogy a következő évtized során az egykor oly fontos anómia szerepe lecsökkent, minthogy az anómia politikai választásokban racionalizálódott. Az antiszemita és nem antiszemita csoportokat immár nem a társadalmi integráció és frusztráció, hanem a világnézeti politikai orientáció választotta el egymástól. Jóval nagyobb a tisztán politikai antiszemitizmus, melynek hordozója elsősorban egy magas státuszú nacionalista csoport. Ezzel párhuzamosan nőtt a Holokauszt-tagadás is, ha annak nem is legdurvább formája, de míg a Holokauszt emlékével való visszaélést elképzelhetőnek tartók aránya 1995-ben még a társadalom harmadára, addig 2003-ra már a felére terjedt ki. Sokan már úgy vélik, ennek a „visszaélésnek” a tünete a zsidókárpótlás, illetve annak mértékével, melyet az Orbán-kormány emlékezetesen 30000 Ft-ban állapított meg, való elégedetlenség. Lehetséges, hogy csak a recensens fejében érnek így össze a dolgok, de számomra logikusnak tűnne egy olyan gondolatmenet, hogy a különféle okokból az Orbán-kormányt támogató polgároknak, érzékelvén, hogy kormányuk a zsidókárpótlás ügyben hogyan döntött, s ezzel az antiszemitizmus vádját idézte fejére, kognitív disszonancia redukcióként úgy *kell* gondolnia, hogy „a zsidók” indokolatlanul elégedetlenkednek a kárpótlás összegével. (Persze a politikailag másik oldalon állók azt hajlamosak elfelejteni, hogy a Horn-kormány állapította meg a keretösszeget, mely – miután kiderült, hogy nemcsak Magyarországon élőknek kell kárpótlást fizetni – ilyen kevésnek bizonyult...)

Kovács munkájának egyik legjelentősebb módszertani hozadéka a látencia elemzése, annak kimutatása, hogy a ki nem mondott, sőt effektíve letagadott antiszemitizmus mértéke valójában mekkora, típusa valójában milyen. Kovács egyébként azzal a módszerrel él, hogy az antiszemita kijelentéseket önmagukban nem tekinti döntőnek, hanem csak akkor minősít valakit antiszemitának, ha több antiszemita kijelentéssel is azonosul. Az antiszemitizmust eleve komplex jelenségként értékeli: azaz elhelyezi a válaszolókat az előítéletes sztereotipizálást mérő, a társadalmi és érzelmi távolságot mérő és a diszkriminációs készséget mérő skálán. A történeti vizsgálatok szerint a felekezeti hovatartozásnak – a zsidóság és egyéb felekezetek között történetileg jól empirizálható távolságnak megfelelően (lásd pl. Karády Viktor kutatásait) különbségnek *kellene lennie*. E könyvben nem olvashatunk erről, de az egyetemi hallgatók antiszemitizmusáról szóló Kovács könyvben igen. A szerint az összefüggés éppen ellenkezője annak, ami várható lenne: azaz a nem-antiszemiták aránya szignifikánsan alacsonyabb (26%) az evangélikusok, mint a katolikusok (38%) és a reformátusok kö-

rében (43%). Szívesen olvasnánk egy alkalommal arról elemzést, hogy ez a konkrét mintába került evangélikusok valamely más jellemzőjével – esetleg a szülők társadalmi összetételével, vagy az intézménytípussal – függ e össze, vagy arról van szó, hogy a trend megfordult, vagy éppen arról, hogy a két világháború közötti evangélikusok mai utódai közül a liberálisabbak szekularizálódtak, s ezért a felekezeten-kívüli csoportba definiálták magukat, „a maradék” szükségszerűen antiszemita lett...

Az antiszemitizmus társadalmi összefüggésrendszere – a társadalom különböző pontjain felbukkanó különféle antiszemita gondolatmenetek egybevége a fiatal elitől irt korábbi könyvekben olvashatókkal, ott ugyanis az derült ki, hogy a szülők *társadalmi háttere* erősen befolyásolja az antiszemita gondolatmeneteket. A sok más kutatásban – a vallásszociológiára utalunk – jellegzetes U betű itt is felbukkan: a kifejezetten magas iskolázottságú és a kifejezetten alacsony iskolázottságú és társadalmi státuszú szülők hallgató-gyerekei körében magasabb az antiszemita aránya. Az U betű két végpontján az antiszemita természetű különbség: az alacsonyabban iskolázott, s falusi szülők gyermekei hagyományos idegenellenes, antijudaista előítéleteket vallanak, a magasabb státuszú városi szülők gyermekei viszont politikai érvkészlettel ellátott, „objektív” pedig konkurenciális természetű antiszemita gondolatmeneteket vallanak. (Kovács módszertani alaposságára jellemző, hogy nem az antiszemita gondolatmenet kétfeleségéből indult ki – amit az elméleti irodalom és a történeti tapasztalatok alapján megtehető volna – hanem *sok* kérdésből alkotott öt vélemény-nyaláb – azokat akik a „Shylock-zsidóval”, akik az összetartó zsidókkal, akik a kommunista zsidókkal, akik a cionista zsidókkal s akik a vallásos zsidókkal ellenszenveznek – ezen nyalábok korrelációja hozta létre a fenti modern-tradicionális típusú ellentétpárt, amit hozzá lehetett rendelni az U betűhöz, s mely a történeti tapasztalatokkal is egybevége.

A kétféle antiszemita gondolatmenet szétválasztása lehetővé teszi, hogy külön-külön magyarázza őket. A konkurenciális antiszemita gondolatmenet – jelzett társadalmi háttérváltozói kívül – egyértelműen magyarázható a xenofóbiával és a liberalizmusellenességgel, a tradicionális anti-judaista antiszemita gondolatmenet viszont nem: igen fontos eredmény, hogy a tradicionális vallásosság, az erősebb konfesszionalitás önmagában is növeli az antiszemita gondolatmenet valószínűségét – s nem csak, mint általában gondolni szoktuk a hozzá tartozó társadalmi háttérrel együtt.

Az egyetemista könyv végén Kovács azt írta: „A zsidóüldözéshez olyanok is kellenek akik...antiszemita politika révén vélik megvalósítani politikai céljaikat. Ilyen komolyan veendő politikai erők eddig nem jelentek meg a kommunizmus utáni Magyarországon. De ha felbukkannának, félő, hogy könnyen megtalálják a céljaiknak megfelelő szavakat.” Az a kötet 1997-ben jelent meg. A MIÉP 1998-s parlamentbe kerülése, a MIÉP 2000-s évekbeli magas befolyása az egyetemisták körében éppúgy fényesen igazolták Kovács jóslatait, mint ahogy a 2005-s Kovács felmérés elemzése a népességben széles körben politizáló antiszemita gondolatmenetről.

Az empirikus részben egyetlen jelentős kérdés van, amelyben szívesen vitatkoznánk a szerzővel: úgy tűnik Kovács a mindennapi közbeszédben elfogadottnál szűkebbre mérte az antiszemita gondolatmenet körét. Ugyanis a mindennapi diskurzusban *egyetlen* súlyos kijelentéssel való akár csak részleges egyetértés alapján is antiszemita gondolatmenetnek minősítünk valakit, mint ahogy a bíró egyetlen előre megfontolt szándékú emberölés alapján is fegyházba küld valakit...Azzal az állítással, hogy „a zsidók megsemmisítésének kedvező következményei is voltak az ország számára” 6% nagyon egyetért, 9% egyetért, 29%

nem ért egyet és 56% egyáltalán nem ért egyet (93. o.). Ez az állítás oly mértékben manifeszt, s a „megsemmisítés” szó oly erős emocionális tartalommal rendelkezik, hogy az ehhez az állításhoz való viszony önmagában is értelmezhető. Azaz a két egyetértő csoport nagysága (15%) jelentősen meghaladja azt a csoportot, amit – egyébként korrekt matematikai módszerekkel – „szélsőséges antiszemitaként” határoz meg – pedig ennél szélsőségesebb véleményt elképzelni sem lehet, s éppen a „megsemmisítés” szó jelenléte miatt, itt még a közömbösség, vagy történelmi tények iránti általános gyanakvás sem lehet magyarázat. Ha viszont nem erős érzelmi alapú judeofóbiát feltételezünk az állítás mögött, akkor a helyzet még rosszabb (ha megengedhető itt egy állampolgári és nem webereánusan értékmentes jelző) azt takarja ugyanis, hogy hullarablónak lenni kedvező és vállalható dolog, azaz: minthogy 1944-ben sokan részesültek a zsidók javaiból, melyet 1945 után is megtarthattak, sőt 1990 után az Aladárok is kárpótlást kaphattak, „a maradék ország” előnyt húzott a dologból... További kérdés, hogy vajon ebben az esetben össze lehet-e vonni, a „nem értek egyet”, illetve az „egyáltalán nem értek egyet” válaszokat. Ha ugyanis össze lehet vonni, akkor a magyar társadalom több, mint négyötöd az antiszemitizmus eme extrém formájával kétségtelenül nem azonosul. Ha viszont nem lehet összevonni – mondván, hogy egy ilyen szélsőséges, emocionálisan sokkoló kijelentés mindenképpen ki kell, hogy váltsa, hogy a nem antiszemita válaszoló a legerősebben elutasító választ kell, hogy kikeresse – akkor a magyar társadalom mintegy 44%-át kénytelenek vagyunk antiszemitának tekinteni. (Ennek a kérdésnek a módszertani ellenőrzése nem bonyolult: pl felteszünk egy – csoportellenszenvektől nyilvánvalóan független – állítást: mondjuk azt, hogy „hasznos az ország számára, hogyha a rablógyilkosokat nem büntetik meg” – s megnézzük, hogy e kijelentésre való válasznál a válaszolók hány százaléka fordít arra figyelmet, hogy az „egyáltalán nem értek egyet” és a „nem értek egyet” válaszalternatívák közül a markánsabb elutasítást válassza...) Amíg egy ilyen teszt nem bizonyítja, hogy a tipikus válaszadók jó része nem érez motivációt a kétféle mértékű elutasítás megkülönböztetésére, addig kénytelen vagyok úgy gondolni, hogy amennyiben valaki ebben az ügyben nem a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedik – akkor nem ésszerű őt az antiszemita címtől megfosztani. Honfitársaink 44%-a tehát legalábbis „gyanús”. De – s ezt a kimondottan egyetértők számai, melyekkel kapcsolatban a fenti módszertani ellenőrzésre nincs szükség – a magyar lakosság 38%-a tartja túl nagy-nak a zsidók befolyását az országban, 23% szeretné törvényesen korlátozni a zsidók vagyonosodását és vállalkozásalapítását, 19% korlátozná bizonyos foglalkozási területeken a zsidók arányát. Ezeknek az állításoknak a súlya nagyságrendileg mélyebb ellenszenvet takar és sokkal inkább kapcsolatba kerülhet antiszemita tettekkel, mint mondjuk „a zsidók inkább anyagiak, mint nem anyagiak” állítással vagy „a zsidók mind egyformák” állítással való egyetértés, az állítások sima összeadása tehát megtévesztő lehet. Mindezzel együtt természetesen világos, hogy valamiképpen csoportokra kell osztani a vizsgált népességet, de ez esetben szívesebben olvastam volna egyes, kettes, hármas, stb. erősségű antiszemitizmusról. Mindenesetre további kutatások, pontosabban másodlagos feldolgozások tárgya lehet, hogy az egészen szélsőséges kijelentésekkel való egyetértés szocioökonómiai ill. pszichológiai oksági modelljét feltárja a szerző, esetleg valamely tanítványa.

Másik megjegyzésem a tanulságokat nyilvánvalóan nem szociológiai, hanem politológiai irányban szeretné tovább gondolni – csatlakozván a disszertációt lezáró kiváló politológiai fejezethez. Kovács jelentős teljesítménye, hogy a szokásos közhellyel el-

lentétben mely a Kádár korszak antiszemitizmus-mentességét állítja szembe az 1990 utáni idők helyzetével, bebizonyítja, hogy „*A kommunista politika tehát még akkor is állandóan újratemette a „zsidókérdést” és az ehhez kapcsolódó fogalmakat, ha a nyílt antiszemitizmust – mint például Magyarországon – nem tolerálta*” – hiszen „*a párt- és kormányzati szervek Magyarországon is pontosan számon tartották a látókörükbe került személyek zsidó származását, és ha ebben bármilyen szempontból kockázatot láttak, kizárólag a származásuk alapján sújtották diszkriminatív intézkedésekkel az érintetteket. Az antiszemitizmus tehát nem a semmiből teremtődött újjá a rendszerváltozás után.*” „*A possibilista antiszemitizmus elmélet – amelynek szemléletmódját ez az elemzés is követi – abból indul ki, hogy a három tényező – az előítéletesség, az antiszemita kultúra kialakulása és az antiszemita politikai ideológia létrejötte – nem következik szükségszerűen egymásból, egyidejű megjelenésük rajtuk kívülálló és egymástól is független történelmi tényezők következménye.*”

Az 1990 után – tulajdonképpeni lényeges társadalompolitikai program hiányában, azt pótlandó – „*azonnal meginduló identitásteremtő diskurzusok preferált terepe a történelem volt, hangadó részt vevői pedig a történelempolitikai diskurzusok professzionalistái: az értelmiségiek. Ezek az identitáspolitikai viták az értelmiségi csoportok nyelvén zajlottak, elsősorban nem a jövőről, hanem a múlttól folytak*” Ugyanakkor ezek mégsem teljesen „fiktív” konfliktusok voltak, tehetjük hozzá, hiszen „*a centrumban zajló antiszemita diskurzusok közvetlenül és szinte leplezetlenül értelmiségi státuskonfliktusokat juttattak kifejezésre, mégpedig – az értelmiség fent leírt szerepéből fakadóan – sorsdöntő politikai választásként prezentálva azokat. A rendszerváltozás idején zajló politikai vitákban fontos szerepet játszó értelmiségi csoportok egy része tehát a „zsidókérdés” nyelvét és a „nemzeti önvédelem” retorikáját használta fel csoportkonfliktusai politikai racionalizálására. A „Mi” és „Ők” nem modernista és antimodernista kultúrákat, hanem körülhatárolható értelmiségi csoportokat és azokat a pártokat, politikai csoportosulásokat jelölte, amelyeket ezek az értelmiségi csoportok a maguk képére akartak alakítani, illetve amelyeket ellenfelüknek tekintettek.*”

Kovács az egyetemista könyvben leírt mintegy kettős antiszemitizmus-fogalmat hármassá bővítette ki: ott még csak a tradicionális és konkurenciális antiszemitizmus kettősségéről beszélt, jelen könyvében pedig a konkurenciális antiszemitizmuson túlterjedő, politikai küzdelmek pusztá eszközeül szolgáló antiszemitizmust is elkülönít. Persze – tehetjük hozzá – azért ne nagyon legyen illúzióink arról, miszerint ezen antiszemitizmusok közül bármelyik is abban az értelemben „kedélyes” lenne, mint az egykori táblabíróvilág antiszemitizmusa. (Amit magam ugyan semmiképpen nem látok kedélyesnek, de értem, mire gondolnak akik annak látják...) Nyilvánvaló, hogy a numerus clausust 1919/20-ban kikényszerítő egyetemi mozgalmak a modern jobboldali törekvésekhez, a konkurenciális antiszemitizmus „ágához” tartoztak, de a tradicionális antiszemitizmus erői, a politikai katolicizmus (civil és reverendás), és a Nagyatádi-féle kiscgazdapárt (csizmás és mentés) képviselői egyaránt támogatóul szegődtek ehhez – de a numerus clausus nemzethűségi mérlegelési lehetősége azoknak is kapóra jött, akik valójában a nem zsidó liberálisoktól éppúgy óvni akarták az értelmiséget, mint zsidó liberálisoktól.

A tradicionális antiszemitizmust sem árt tehát figyelemmel kísérni – hiszen az a modern antiszemitizmus szövetségese lehet – mégoly különböző végső célok ellenére is...

A konkurencia-antiszemitizmusnak a jelenléte éppen az *egyetemi iffúság* körében viszont azért fontos, mert 1919 után éppen a főiskolai-egyetemi konkurencia-mozgalmak váltották ki az első jogfosztó intézkedést és nem – mondjuk – a keresztény sajtó-zsidó sajtó, keresztény tőke – zsidó tőke konkurenciája.

A kétfelé, háromfelé váló antiszemitizmusok koalíciójának fontos tulajdonsága, hogy nemcsak a származásilag, felekezetiileg, vagy más módon meghatározott zsidók az antiszemiták célpontjai, hanem azok is, akik – nem zsidó létükre – az antiszemiták szemében „zsidó módon” viselkednek és vélekednek, azaz „kozmpoliták”, „gyökértelenek”, „tisztéletlenek” stb. (Ez a ma élő magyar zsidók számának antiszemita túlbecsülését is magyarázza: azt is zsidónak észlelik, aki semmiféle hagyományos definíció szerint nem az. Az antiszemiták szemében ugyanis minimum négy ellenséges csoport van: aki vállalja zsidóságát és szeparált akar maradni, s nem kíván a „nemzeti társadalom rá nem tartozó” dolgaiba beleavatkozni, aki vállalja zsidóságát, de egyidejűleg „magyar is akar lenni”, állampolgári vagy kulturális értelemben a nemzethez akar tartozni, aki nem „emlegeti” zsidóságát – de „sejthető róla”, hogy zsidó és végül, aki nem zsidó, de „zsidóbérenc”).

Az utóbbi jelenség az általános xenofóbia köréből is kiemeli az antiszemitizmus kérdéskörét. A tradicionális – a kaftános-pajeszos zsidó képét hordozó – xenofob antiszemitizmus a magyar társadalomnak feltehetően archaikus eleme. Viszont egy újfajta xenofóbia (mely az „idegenség” kritériumát éppen a modern viselkedésben látja) már eszmei kapcsolatba léphet a konkurenciális antiszemitizmussal: nő annak a jelentősége, hogy az antiszemiták által zsidóbérencnek, *zsidókhöz asszimilálnak* nevezett (a származási értelemben vett zsidóság nagyságrendjét vélhetőleg többszörösen meghaladó) értelmiségi-középosztályi csoporttal folytatott ideológiai-politikai-piaci küzdelemben a mindenkor másik oldal előveszi-e ezeket az érveket és eszközöket az ellenségkép megkonstruálásához.

Durván forgalmazva: nem (csak) az a kérdés, hogy a konzervatívok és jobboldaliak idegennek tartják-e a zsidókat, hanem az, hogy zsidónak tartják-e az „idegeneket”, s még tovább menve: hogy idegennek tartják-e azt, aki nézeteiben, szokásaiban tőlük eltérő nézeteket vall. Minthogy „címkézni”, s a címkék tartalmát a társadalommal elfogadtatni leginkább az értelmiségnek van esélye – Kovács könyvének tanulságai messze túlnőnek a konkrét kérdésem, s a magyar társadalom s a magyar politikai kultúra egészét meghatározó erővonalak magyarázatául szolgálnak. Mégpedig sajátos kölcsönösséggel: aki kozmpolitá nemzetáruló idegent lát a másként gondolkodóban, az előbb utóbb zsidónak fogja őt tartani, vagy legalábbis a zsidókkal szembeni cselekvésre kialakított történelmi minták alapján fogja kezelni őt – aki pedig hátrányos megkülönböztetésben akarja részesíteni a zsidókat az előbb utóbb kozmpolitának és idegennek is fogja nevezni és tartani őket.

Összefoglalva fenti véleményemet különösen kiemelem az empirikus kutatások mögötti igen kiterjedt elméleti (történelmi és pszichológiai) megalapozottságot, mely megvédi Kovácsot az empirikus munkák leggyakoribb hibáitól. Hasonlóképpen kiemelem a kérdések sokféleségét, s az egymásra épülő, illetve egymást (pár év távolságban) megismétlő kérdések hasznosságát. Kiemelkedően fontosnak tartom, hogy az elméletileg megalapozott, empirikusan alátámasztott „klasszikus” szociológiai kutatásból, politikatudományilag releváns következtetéseket vont le.